

В статье рассматривается проблема смысложизненных ориентаций как предпосылки личностно-профессионального развития в юношеском возрасте. Представлен анализ исследований психологов по проблеме юношеского возраста как сензитивного периода для смысложизненного поиска индивидуума, в том числе - формирования его смысложизненных ориентаций. Рассмотрены современные исследования, посвященные особенностям взаимосвязи смысложизненных ориентаций молодежи с различными феноменами личностно-профессионального развития: ценностными ориентациями, самоактуализацией, профессиональной мотивацией и профессиональным самоопределением. Представлен анализ современных работ по проблеме противоречий современного высшего образования, которые усложняют становление смысложизненных ориентаций студентов, а также динамики исследуемого феномена у студентов на различных этапах профессиональной подготовки.

The problem of sense-of-life orientations as condition of personal and professional development in youth age is considered. The results of psychological researches analysis about the problem of youth age as sensitive stage for sense-of-life search and forming of sense-of-life orientations is represented. The modern researches, devoted to the special features of sense-of-life orientation's interrelation with different phenomena's of peronal and professional development: value orientations, self-realization, professional motivation and professional self-determination are considered. The analysis of modern works about problems of contradictions of modern high education, complicating forming of student's sense-of-life orientations, dynamics of this phenomena at different stages of student's professional preparation, is represented.

Статтю подано до друку 15.11.2013.

© 2013 р.

Р. Г. Падалка (м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Постановка та актуальність проблеми. Сьогодні думки науковців сходяться в тому, що подолання глобальної екологічної кризи неможливе без формування нового, екологічно-спрямованого типу свідомості, який має стати регулятором життєдіяльності як кожної окремої людини, так і суспільства загалом. Необхідна практична реалізація принципу гармонійного спільного розвитку людини і природи шляхом трансформації свідомості та зміни екологічної культури і поведінки, формування екологічних цінностей, екологічного світогляду.

Формування екологічної свідомості особистості можливе лише за умови забезпечення її екологічної грамотності. Тобто, людина потребує знання про оточуючий світ, про закономірності його існування, про особливості змін, що відбуваються навколо. Їй необхідні знання, які допоможуть адекватно реагувати на динаміку навколишнього середовища, приймати екологічно доцільні, вмотивовані та відповідальні рішення в процесі взаємодії з природою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічні уявлення розглядаються поряд із поняттям екологічної свідомості в руслі доробку екопсихології, в основі якої лежать дослідження цілої низки вчених: І. Кряж; А. Львовичіної; О. Мамшиної; О. Паламарчук; В. Панова; В. Рубцової;

О. Рудоміно-Дусятської; В. Скребця; В. Ясвіна; та інших. Особливості екологічних уявлень молодших школярів відображаються в роботах Н. Волкової, М. Долгової, С. Донця, О. Лисової та інших вчених. В рамках проблеми екологічного виховання питання екологічних уявлень молодших школярів досліджують І. Зверєва, А. Захлебний, Б. Ліхачова, Н. Мамедова.

Мета статті. Проаналізувати та узагальнити психологічні погляди на проблему розвитку і особливості екологічних уявлень молодших школярів, визначити і охарактеризувати основні критерії, що визначають рівень екологічних уявлень дітей.

Виклад основного змісту. Уявлення у дитини з'являються досить рано – уже з перших взаємодій з навколишнім світом. До школи діти приходять з певним багажем екологічних уявлень, які стають основою знання. Адже екологічні уявлення розглядаються вченими як форма екологічних знань про об'єкти і явища навколишнього світу, як частина екологічної свідомості [6,7].

Зарубіжні вчені Р. Балантайн, Д. Паркер, М. Броді, сходяться в тому, що діти самостійно конструюють уявлення в процесі особистої взаємодії з навколишнім світом. Їх екологічні уявлення мають різний ступінь узагальненості, часто наївні, перевантажені помилковими елементами, невірними інтерпретаціями [10]. Тому такі уявлення потребують корекції, розвитку та систематизації. Найгостріше це питання постає саме у молодшому шкільному віці.

На думку Г. Андрєєвої, і знання, і ціннісні переконання за своїм походженням мають одну природу - все це уявлення. Уявлення прийнято поділяти за змістом спрямованості: на природу, людину, їх взаємодію. Тому екологічними є уявлення про систему організації всього живого, уявлення про типи і норми взаємовідносин людини і середовища, про вплив навколишнього світу на життя і здоров'я людини, про вплив людини на функціонування природних систем, про чинники, що визначають функціонування всього живого загалом і людини зокрема, ціннісні установки екологічного змісту, уявлення, що регулюють поведінку в ситуаціях взаємодії з природою [1].

На кожному етапі розвитку особистості доступний певний рівень пізнання об'єктів навколишньої дійсності. В молодшому шкільному віці світ природи починає відігравати значну роль в житті дитини. Ставлення до природи стають більш інтенсивними, але ще недостатньо усвідомлені й узагальнені. Характер модальності ставлення до природи молодших школярів визначається особливостями розвитку свідомості, притаманними цьому віковому періоду. Відомо, що у молодшому шкільному віці дитина долає егоцентризм, починає відділяти власне «Я» від оточуючого світу, поступово долає антропоморфічні уявлення про природу. Природні об'єкти все частіше починають розкриватися дитині як суб'єкти, внаслідок чого формується «суб'єктна установка» на явища природи. Між дитиною рослинами і тваринами встановлюється інтуїтивне взаєморозуміння, вона відкривається для засвоєння правил екологічних взаємовідносин, готова перетворювати їх у звички, тобто в молодшого школяра розвиваються екологічні уявлення [14].

Загалом, для молодших школярів властивий *суб'єктний характер модальності* ставлення до природи [11]. З іншого боку, до початку молодшого шкільного віку вже цілком руйнується дитячий артифікалізм, що обумовлює прагматичну модальність ставлення до природи у дошкільників. Суб'єктифікація, що виникає на цьому етапі, відкриває молодшому школяреві природні об'єкти «з іншого боку», кардинально змінює мету і мотиви взаємодії: він починає спілкуватися з ними, прагматизм змінюється непрагматизмом. Цей перехід яскраво демонструє те, що в дітей молодшого шкільного віку на зміну запитанню «Навіщо?» приходять запитання «Чому?».

У той же час, дослідження Дерябо С. Д. свідчать, що приблизно 50% молодших школярів демонструють у своїх творах прагматичне, утилітарне ставлення до природи: «Природа - головне багатство», «Ліс потрібно охороняти, тому що з нього роблять столи і стільці». Часто такий

«прагматизм» молодшого школяра породжується антропоцентричним, прагматичним змістом шкільної освіти: дитина використовує штампи, почуті нею від учителя. Учень скоріше віддасть перевагу погратися із собакою, ніж сторожувати з нею. Тобто, молодшим школярам притаманний *непрагматичний* характер модальності ставлення до природи [6].

У дітей молодшого шкільного віку екологічні уявлення виявляються в пізнавальній сфері. Цьому сприяють два фактори. По-перше, значущість у їхньому житті навчальної діяльності. Більшість учнів першого та й другого класу ще захоплені процесом пізнання, їм цікаво довідатися про щось нове, це детермінує їх когнітивно-пізнавальну стратегію поведінки. По-друге, у результаті набутого вміння читати у молодших школярів виникає можливість самостійно одержувати відповіді на свої «чому».

Проте, домінування когнітивного компоненту є свого роду «залишковим явищем» від дошкільного віку. Все більшого значення починає набувати практичний компонент, свідченням цьому є той факт, що саме в молодшому шкільному віці діти особливо наполегливо просять батьків завести вдома тварину. Втім імпульсивність молодшого школяра не дозволяє йому щодня, постійно піклуватися про тварину або рослину, тому часто це стає обов'язком дорослих [1].

Росте значення поведінкового компонента екологічних уявлень. Віднесення об'єктів докілька як до рівних та не менш значущих від людини призводить до того, що природоохоронна діяльність, до якої починає виявляти прихильність молодший школяр, стає дійсно продиктованою його ставленням до природи [9].

Отже, система екологічних уявлень молодших школярів характеризується тим, що вона мало деталізована, обмежена меншою кількістю уявлень і зв'язків між ними. Під кінець цього вікового етапу, слідом за розвитком когнітивних здібностей, розширенням пізнавальної сфери, уявлення стають більш розгалуженими. В процесі деталізованого відображення образу світу відбувається інтенсивний процес структурування уявлень, поступово зростає їх кількість.

Систему екологічних уявлень молодших школярів складають три групи конструктів, це уявлення про природу, уявлення про людину і уявлення про взаємодію, взаємовпливи і взаємообумовленості людини і природи. Від того, в якій мірі сформовані уявлення всіх конструктів системи екологічних уявлень, який їх зміст, чи навантажені вони альтернативними, помилковими елементами, залежить якість і цілісність екологічної картини навколишнього світу [6].

У визначенні рівня розвитку уявлень, сучасні дослідники керуються сукупністю таких критеріїв як повнота, адекватність, усвідомленість, глибина, емоційність і правильність застосування у висловлюваннях. Досліджуючи екологічні уявлення, важливо звернути увагу на їх структурність, змістовність, та характер зв'язків між уявленнями. Тут уявлення можуть бути деталізованими, або поверхневими; повними, або неповними; усвідомленими, або неусвідомленими; адекватними, або неадекватними до системи сучасних наукових екологічних уявлень.

Рівень розвитку екологічних уявлень молодшого школяра залежить від особливостей розвитку його мислення. Учні, які орієнтовані на пізнання навколишньої дійсності за допомогою причинно-наслідкових і інших типів зв'язків, здатні досягти високого і дуже високого рівня розвитку екологічних уявлень, тоді як школярі з об'єктним типом мислення, що відображають дійсність за допомогою образів предметів, не можуть досягнути вище середнього рівня [3, 5].

Відомим вітчизняним вченим П. Гальперіним були розроблені механізми розвитку уявлень, які в загальному вигляді мають наступну структуру: 1) сприймання предмета; 2) виділення

відмінних рис у предметів чи явищ; 3) віднаходження ще одного такого ж предмета для закріплення сприймання; 4) відтворення по пам'яті; 4) зовнішня словесна дія, для закріплення уявлення [4].

Специфіка екологічних уявлень вимагає реалізації дещо інших механізмів розвитку. Так, російська дослідниця цієї проблеми О. Лисова, виходячи із особливостей екологічних знань, пояснюючи механізм розвитку екологічних уявлень зазначає, що спочатку необхідне виявлення уявлень вже нагромаджених разом із життєвим досвідом, з'ясування їх особливостей усвідомлення життєвих уявлень, їх змісту. На наступним етапі здійснюється узагальнення сучасних наукових екологічних уявлень. Третім кроком є співставлення уявлень, нагромаджених мимовільно, із науковими уявленнями, виявляються їх відмінності [10].

Згідно з ідеями А. Львовичіної, спостережливість та значний пізнавальний інтерес до світу природи сприяють розвитку екологічних уявлень молодших школярів. Це реалізовується шляхом розширення екологічної ерудиції, з використанням літератури з яскравими фото тварин і рослин, екскурсії на природу, до зоопарків тощо [11].

На думку О. Леонтьєва, у дітей молодшого шкільного віку може бути сформована готовність до конструктивної взаємодії з природним середовищем. Аналізуючи зміст компонентів, оперуючи сучасними науковими підходами екологічної психології, цю готовність можна назвати – *екологічною готовністю*. Її формування є перехідною ланкою, шляхом для розвитку екологічних уявлень молодших школярів. Екологічна готовність включає: *емоційний компонент* – це сприйнятливність світу природи, почуття захоплення, здивування, позитивне ставлення до природних об'єктів; *інтелектуальний компонент* – певний рівень інформованості про світ природи, ерудиції та пізнавальних інтересів, усвідомлення себе, як носія екологічної свідомості; *діловий компонент* – можливість реалізовувати знання в різних нестандартних ситуаціях, бажання брати участь в альтруїстичній діяльності, формувати безкорисливість й емпатію у ставленні до природи [9].

Відповідно до викладених вище особливостей сприйняття довкілля молодшими школярами, вивчення природи з дітьми цього віку ґрунтується на спостереженнях, експерименті, питаннях і відповідях, узагальненні чуттєвих образів. У вітчизняній науковій школі широко поширена думка про те, що екологічна освіта – це пріоритет середньої та старшої ланки школи, а початкове навчання покликане максимально використовувати психологічні можливості цього віку з метою формування відповідних ставлень, тобто системи ціннісних (етичних і естетичних) екологічних уявлень. Узагальнення чуттєвого досвіду учнів, у першу чергу, також спрямоване на формування ціннісних орієнтирів і переконань.

Дослідники даної проблеми переконані, що діти, навчаючись певній дисципліні, яка не стане основною в їх діяльності, зазвичай не досягають адекватних знань. Вони зупиняються на деякій стадії несформованого уявлення, настільки близького до предметного поняття, наскільки це відповідає вимогам певного рівня освіти. У результаті знання учня виявляються обмеженими, насамперед це має місце при вивченні загальноосвітніх дисциплін.

В свій час В.Сухомлинський дав теоретичне пояснення ролі уявлень про природу в психічному розвитку дітей, обґрунтував форму занять на природі, розкрив основні напрями збагачення дітей екологічними уявленнями (складання казок, написання творів). Для формування уявлень про світ природи у молодших школярів потрібен взаємозв'язок чуттєвих образів і абстрагуючої діяльності мислення. Крім того, для появи у свідомості дітей стійких екологічних уявлень одноразових спостережень недостатньо, що свідчить про необхідність реалізовувати їх систематично [12].

Д. Петяєва у своїй дисертаційній роботі обґрунтувала, що заняття з розвитку у дітей уявлень про живе і його відмінності від неживого виступає першим етапом у розвитку екологічної свідомості. Популярною є ідея про те, що оскільки наслідування дорослим є характерною рисою молодших школярів, особливо на початку даного вікового періоду, це надає неабиякі можливості для формування у дітей зразків екологічно доцільної поведінки, а спеціальна робота в цьому напрямку сприяє розвитку осмисленості в екологічній діяльності [13].

Вивчаючи доробок дослідників проблеми екологічної освіти О. Бобильової, Л. Бобильової, простежується думка про розвиток екологічних уявлень молодших школярів шляхом формування у них інтересу до природи - *екологічного інтересу*. Ці вчені вважають, що інтерес - потужний стимул активності дітей, необхідна умова розвитку спрямованості особистості. Саме в інтересі проявляється ставлення школярів до предметного світу, в тому числі і світу природи. Екологічний інтерес, з одного боку, є стимулом для бережливого ставлення до природи, а з іншого - його результатом, що засвідчує відносно завершення певного етапу розвитку екологічних уявлень. В такий спосіб розвиток екологічних уявлень проходить від розвитку вже наявного інтересу, до нових знань, ставлень і почуттів.

Екологічний інтерес включає в себе потяг до пізнання живої і неживої природи, читання книжок про природу, цікавість до зображення природи у творах мистецтва, до практичної діяльності у природі, захоплення пов'язані з природою.

Інтерес до навколишнього природного світу у більшості молодших школярів носить нестійкий характер, перевагу має інтерес до живої природи, особливо до тварин. У зв'язку з цим, одним із завдань розвитку екологічних уявлень є розширення об'єму інтересу дітей до рослинного світу, формування його стійкості і спрямованості. При цьому доступними засобами є прогулянки-екскурсії на природу, вивчення загадкових явищ природи, діяльність спрямована на допомогу природі, читання книг і перегляд відеоматеріалів про оточуючий світ.

Школярі проявляють великий інтерес насамперед до динамічних явищ. Все, що рухається, звучить, змінюється особливо сильно привертає їхню увагу, збуджує емоції і тому краще засвоюється і міцніше запам'ятовується. Сприйняття дітей цього віку сконцентровані на особливостях самого об'єкта, тому діти помічають у предметах не головне, важливе, істотне, а те, що яскраве, що виділяється на тлі інших предметів (забарвлення, величину, форму, і т.п.) При цьому процес сприйняття часто обмежується лише впізнаванням і подальшим називанням предмета [2].

Досліджуючи наукові підходи до проблеми екологічної культури і життєдіяльності, можна впевнено стверджувати, що розвиток екологічних уявлень лежить в одній площині з цими категоріями. Адже екологічна культура за своїм змістом є сукупністю знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі, здатність відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля.

В різних формах та втіленнях проявляється осередок екологічної культури – екологічна життєдіяльність. Життєдіяльність загалом є процесом існування та самореалізації індивіда в єдності всіх його життєвих потреб і можливостей. Для розвитку екологічних уявлень у молодших школярів життєдіяльність та форми поведінки повинні бути конструктивно спрямовані на довкілля. Об'єктами, на які спрямована життєдіяльність, можуть бути елементи як живої (включаючи людину), так і неживої природи, що входять у сферу людських інтересів і операціонально піддаються впливу [8].

Отже, підсумовуючи наукові підходи вчених на проблему екологічних уявлень молодших школярів, можна стверджувати, що їх розвиток у дітей цього віку є запорукою адекватного сприйняття дітьми світу, правильної інтерпретації його явищ та побудови цілісної картини середовища.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У дітей молодшого шкільного віку розвиток екологічних уявлень, як і уявлень загалом, обумовлений переходом від мимовільних до довільних форм. Екологічні уявлення включені в психічний розвиток дитини, залежать від особливостей мислення і розвиваються під час навчальної діяльності та за її межами. Екологічні уявлення дітей розвиваються шляхом формування інтересів, екологічної готовності, екологічної ерудиції, екологічної культури, поведінки, шляхом розширення та збагачення екологічних знань.

Розвиток екологічних уявлень молодших школярів потребує вирішення таких завдань як розвиток цілісного уявлення про природне оточення як середовище існування і життєдіяльності людини, розвиток естетичного та морального ставлення до світу природи, вміння поводити себе відповідно до загальнолюдських норм моралі, розвиток потреби в здоровому способі життя, розвиток відповідальності за власне благополуччя, благополуччя оточуючого світу, відповідальність людини за долю природи.

Література

1. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 301 с.
2. Бобылева Л.Д., Бобылева О.В. Экологическое воспитание младших школьников // Начальная школа, 2003. - № 5. - С. 64 – 75.
3. Бурова, Л.И. Формирование у младших школьников представлений об окружающем мире в процессе усвоения первоначальных научных понятий: дис. канд. пед. наук. - М.: МПГУ, 1983. - 244 с.
4. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка / П.Я. Гальперин. - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 45 с.
5. Даник О. Л. Формирование диалектико-материалистических представлений о природе у младшего школьника: дис. канд. пед. наук. - М., 1987. Московский педагогический государственный университет.
6. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В.А. Ясвин. - Ростов-на-Дону.: Феникс, 1996. - 436 с
7. Каландаров К. Х. Экологическое сознание. Сущность и способы формирования / К. Х. Каландаров. - М.: Гуманитарный центр «Монолит», 1999 - 48 с.
8. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник.— К.: Заповіт, 1996, 352 с.
9. Леонтьев Г.А. Особенности восприятия и осознания природоведческого материала младшими школьниками // Совершенствование преподавания общеобразовательных предметов. - М.: Просвещение, 1976.
10. Лысова О.А. Развития у младших школьников экологических представлений о природе и человеке: дис. ... канд. пед. наук 13.00.01 / Лысова Ольга Андреевна; МПГУ. - М, 2005. – 178с.
11. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: Навч. посібник.- К.: МАУП - 2004. - 136 с.

12. Петяева, Д.Ф. Развитие представлений о живой природе у дошкольников: автореф.дис. ...канд. психол. наук / Д.Ф.Петяева. – М., 1991.
13. Сухомлинський В.О. Особистість учителя. Педагогічний колектив і всебічний розвиток вихованців. — Т. 1. - К.: Рад. шк., 1976.
14. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. — / В.А. Ясвин. - М.: Смысл, 2000.—456 с.

В статье рассматриваются современные взгляды на проблему развития экологических представлений личности. Объединяются теоретические и практические аспекты проблематики связанные с принципами и этапами развития экологических представлений младшего школьника.

This article is about actual views on the issue of ecological representations of the personality. Theoretical and practical aspects of the problem are combined. They relate with the principles and stages of development of ecological representations of the primary school children.

Статтю подано до друку 15.11.2013.

© 2013 р.

Н. М. Токарева (м. Кривий Ріг)

ГЕНЕЗА КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Проблемний характер підліткового періоду розвитку і, зокрема, переживання підлітків опосередковані не лише віковими змінами, що мають закономірний характер виявлення. Спрямування змін особистісних властивостей суб'єкта можуть кардинально варіюватися залежно від соціальних умов життєтворчості та активності самої особистості.

Психологи (Л. С. Виготський, С. Д. Максименко, В. С. Мухіна, Д. І. Фельдштейн та ін.) беззаперечно визнають, що конкретна культурно-історична ситуація визначає провідні тенденції розвитку сенситивного до неї отроцтва. Означена тенденція розвитку простежується і у дослідженнях зарубіжних науковців (Ф. Райс, Х. Томе, К. Ясперс).

Зокрема, Ханса Томе, який у контексті теорії дослідження цілісного життєвого шляху особистості на засадах когнітивної психології і теорії поля К. Левіна наголошує на існуванні чисельних історично обумовлених варіантів розвитку особистості. Зовнішні умови, – на думку Х.Томе, – обмежують можливості людини щодо реалізації потенціалу (продуктивна постійна активність, низький рівень особистісної активності, підвищення активності для подолання несприятливих умов існування тощо).

Концептуальними поняттями теорії цілісного життєвого шляху особистості Х.Томе вважає стиль розвитку, що визначається соціально-економічними умовами та історичною ситуацією, та тематичну структуру – певну глобальну характеристику системи впливів на особистість, що походить від соціального середовища і має дві форми: творчу (детермінує самостійність і активність розвитку, спрямовує особистість у майбутнє) і регламентовану, або інакше – гомеостатичну (обумовлює пристосування поведінки особистості до традиційних норм, спрямовує людину на минуле, що нівелює всі зміни у житті) [2, с. 32 – 33].